

Катерина Кириченко

**Створення «замовних» творів
історичного змісту на початку XVI ст.:
Велике князівство Литовське
та Московське князівство**

У статті аналізується спільне та відмінне у методах створення ідеологічних творів, що виникають у Східній Європі на початку XVI ст. у Молдавському князівстві, Великому князівстві Литовському та Московському князівстві. Також звертається увага на коло використаних при укладанні джерел та ставленні до них авторів цих творів.

Ключові слова: *Велике князівство Литовське, літописи, текстологія, Велике князівство Московське, «Послання» Спиридона-Сави.*

В статье представлен анализ общего и различающегося в методах создания идеологических произведений, которые возникают в Восточной Европе в начале XVI века в Молдавском княжестве, Великом княжестве Литовском и Московском княжестве. Также внимание фокусируется на круге источников, использованных при создании этих памятников и отношении к этим источникам авторов.

Ключевые слова: *Великое княжество Литовское, летописи, текстология, Великое княжество Московское, «Послание» Спиридона-Саввы.*

The article presents an analysis of common and different in methods of creating ideological works appeared in Eastern Europe at the beginning of the XVI century in the Moldavian Principality, Grand Duchy of Lithuania and Muscovy. Author also pay attention to the range of sources used in the creation of these monuments.

Keywords: *Grand Duchy of Lithuania, chronicles, textology, Grand Duchy of Moscow, The Epistle of Spiridon-Savva.*

Б. Гене, відштовхуючись від того, як залежали історичні тексти від офіційної ідеології, запропонував поділ середньовічної історіографії на три групи. По-перше, це неофіційні твори, автори яких працювали поза замовленням і закладали у них свої власні ідеї та переконання. Влада не впливала на процес написання цих текстів та не вина-

городжувала авторів¹. Другу групу представляють твори, на створення яких надихали володарі, і в яких відбивалися їхні погляди. Володарі сприяли їхньому поширенню, але приховано. Ці твори були, за означенням Б. Гене, офіційними, але не офіційними. Нарешті, третю групу становить офіційна історіографія, це твори, які були замовлені владою історикам, що згодом стають офіційними історіографами². Резюмуючи, можна сказати, що твори насправді діляться на замовні та незалежні (умовно кажучи, оскільки і незалежні історики теж виражали певну політичну позицію).

Ця класифікація більше відноситься до історіографії Західної Європи, для якої характерні авторські історичні твори. Для анонімної історіографії, до якої належать пам'ятки, що нами розглядатимуться, цей поділ не підходить, оскільки нам невідомі мотиви, якими керувалися автори, що їх створювали. Якщо говорити про літописання, то, починаючи із праць О. Шахматова, вважається, що літописи — це політично ангажовані тексти (див., наприклад, аналіз гіпотези про «політичну ангажованість» київського літописця XII ст.³). Д. Ліхачов виразив цю точку зору таким чином: «Уявлення про те, що літописи укладалися за особистою ініціативою у тиші монастирських келій, давно облишені»⁴. Соціальний склад літописців визначався вченим як різноманітний, із помітним переважанням осіб, що мали високий суспільний статус та брали активну участь у політичному житті, дипломати⁵. Отже, на думку Д. Ліхачова, основною функцією літописання була політична.

Однак останнім часом з'являються і інші погляди на функції літописів у суспільстві⁶. Найцікавішою версією функцій літописання є «контамінована», яку запропонував Т. Гіммон. Він вважає літописи документом, «до якого зверталися з метою отримання автентичної інформації про минуле для вирішення будь-яких практичних завдань у теперішньому»⁷. Це, очевидно, більш ніж справедливо для історіографії XV–XVI ст., коли у Східній Європі з'явля-

¹ Гене Б. История и историческая культура средневекового Запада / Пер. с фр. Е.В. Баевской, Э.М. Береговской; Отв. ред. И.И. Соколова. — М., 2002. — С. 382.

² Там само. — С. 382–383.

³ Аристов В. Проблемы происхождения сообщений Киевской летописи // Ruthenica. — Т. X. — К., 2011. — С. 117–136.

⁴ Ліхачев Д.С. Текстология. На материале русской литературы X–XVIII веков. — Изд. 2-е, перер. и доп. — Ленинград, 1983. — С. 358.

⁵ Ліхачев Д.С. Текстология... — С. 365; *Его же*. Русские летописи и их культурно-историческое значение. — Москва–Ленинград, 1947. — С. 354.

⁶ Гиммон Т.В. Для чего писались русские летописи? // Журнал «ФИПП». — М., 1998. — № 1 (2). — С. 8–16; Данилевский И.Н. Повесть временных лет: Герменевтические основы изучения летописных текстов. — М., 2004. — С. 235–267; Водолазкин Е.Г. Всемирная история в литературе Древней Руси. — СПб, 2008. — С. 41–159.

⁷ Гиммон Т.В. Для чего писались русские летописи? — С. 13.

ються твори, що належать до історичного жанра, але несуть в собі певне свідоме політичне ядро, тобто створені заради якоїсь певної ідеї.

Це невеликі за обсягом тексти, які стисло (у різний спосіб) доводять походження влади певного князівства від Риму. Ці твори можна назвати замовними, оскільки є всі підстави стверджувати, що причиною виникнення цих текстів було замовлення. М. Бичкова, аналізуючи політичні тенденції, що містяться у цих пам'ятках, називає їх «особливими генеалогічними пам'ятками» або «великокняжими родослів'ями», також виділяючи їх в окремому групі⁸. Однак викладена у цих пам'ятках великокнязівська генеалогія вписується у більш загальний контекст. Це вписування відбувається як на очевидному рівні (вибір протопласта князівської династії, часу «приходу» римлян на описувані території, пов'язаність протопласта із певним часовим та історичним контекстом), так і на неочевидному (вибір історичної перспективи, вибір джерел для викладу, використання посилань на ці джерела).

Одним із перших таких творів, що належить слов'янській культурі, можна назвати т. зв. «Слов'яно-молдавський літопис 1359–1504 pp.»⁹. Він є одним із 13 додатків до Воскресенського літопису початку XVI ст. Оригінальна назва літопису — «Сказание вкратцѣ о молдавских господарехъ, отколе начасл Молдовскал земла въ лѣто 6867»¹⁰. Текст умовно розділяється на три частини: перша являє собою епонімічну легенду про походження молдаван та валахів від православних братів Романа і Влахати, які переселилися з Венеції до Риму. Нащадки цих «старих римлян» у XIII ст. поселилися у Марамуреші з дозволу угорського короля. У цій частині є також опис легендарного утворення Молдавського князівства Драгошем-воеводою, який прийшов на ці землі на полювання та поселився тут¹¹. Друга частина вміщує в собі тільки перерахування князів із вказанням років княжіння. Третя частина суттєво відрізняється від попередніх тим, що вона датована. Як вважає А. Болдур, остання частина була приписана московським книжником, компілятором Воскресенського літопису¹². А загалом «Слов'яно-молдавський літопис» був створений при дворі Стефана Великого для потреб Москви, з широкою оповіддю про походження молдаван від римлян¹³. Створення подібного тексту пов'язується А. Болдуrom із шлюбом дочки Стефана Великого Олени із Іваном Молодим, сином Івана III. Над усім

⁸ Бичкова М.Е. Общие традиции родословных легенд правящих домов Восточной Европы // Культурные связи народов Восточной Европы в XVI в. Проблемы взаимоотношений Польши, России, Украины, Белоруссии и Литвы в эпоху Возрождения. — М., 1976. — С. 295.

⁹ Славяно-молдавские летописи XV–XVI вв. — М., 1976. — С. 55–59.

¹⁰ Там же. — С. 55.

¹¹ Там же. — С. 55–57.

¹² Болдур А.В. Славяно-молдавская хроника в составе Воскресенской летописи // Археографический ежегодник за 1963 г. — М., 1964. — С. 78.

¹³ Там же. — С. 79.

викладом літопису домінує ідея про римське походження молдаван, що було важливим при переговорах щодо вказаного шлюбу. Стефану важливо було продемонструвати, що молдавани мають давнє походження¹⁴.

Таким чином, можна говорити про «Слов'яно-молдавський літопис» як про офіційний замовний твір (очевидно, що Стефан Великий мусив замовити його для переговорів про весілля дочки) із певною політичною ідеєю, що уподібнює його до пам'яток, які розглядатимуться. Сама структура пам'ятки є дуже цікавою, адже до римської легенди про походження молдаван доданий перелік молдавських князів (дуже скупий та короткий), і це нагадує структуру Другого зводу літописів ВКЛ. А опис полювання Драгоша-воеводи на тура та поселення народу на місці цього полювання надзвичайно співзвучне легенді про заснування Вільнюса, у якій також описується полювання Гедиміна на тура. Ця легенда з'являється у легендарній частині Другого зводу літописів ВКЛ¹⁵.

¹⁴ Там же. — С. 81.

¹⁵ Наприклад, за списком Рачинського (ПСРЛ. — Т. 35. — С. 153): «Некоторого часу поехал князь великий Кидимин з столца своего, с Кернова, в ловы за пять миль за реку Велью, и найдеть у пушцы гору красную, дубровами и ровнинами обляглую, и сподобалось ему велми, и он там поселился, и заложыл город, и назоветь имя ему Троки, гдѣ тепер Старые Троки, и с Кернова перенесеть столец свои на Троки. И в малых часех поехал после того князь великий Кидимин в ловы от Трок за чотыри мили, и найдеть гору красную над рекою Вилнею, на которой знаидеть зверя великого тура, и вбьет его на той горе, гдѣ тепер зовуть Туря гора. И велми было позно до Троков ехать, и станеть на луцѣ на Швинторозе, гдѣ першых великих князей жыгали, и обночовал тут. И спечи ему там, сон видел, што ж на горе, которую зывали Крывая, а тепер Лысяя, стоить волк желѣзныи великий, а в нем ревутъ, як бы сто вильков. И очутились от сна своего и мовить ворожбиту своему, именем Лиздеику, который был наиден у-в орлове гнезде, и был тот Лиздеико у князя Кидимина ворожбитом наивышшым, а потом попом поганским: «Видел деи есми сон дивныи» и споведал ему вѣсе, што ся ему у-во сне видело, И тот Лиздѣико мовить господару: «Княже, волк великий жѣлѣзныи знаменуеть — город столечныи тут будетъ, а што в нем внутри ревутъ, то слава его будетъ слынути на весь свѣт. И князь великий Кидимин назавтрее ж, не отеждчаючи, и послал по люди и заложыл город, один на Швинторозе Нижнии, а другии на Крывой горе, которую тепер зовуть Лысою, и наречеть имя тым городом Вилня. И збудовавши города перенесеть столец свои с Троков на Вилню, и вчинить першым воеводою у Вилни гѣтмана своѣго Кгаштолта с Колюмнов, который был поиман от нѣмцов на Куносове. И кнежыл князь великий Кидимин много лѣт на князстве Литовском, Руском и Жомоитском, и был справедливый, и много вальк мевал, и завѣжды зыскивал, и пановал fortunливие, оли ж до великое старости своее.». Пор. з версією «Слов'яно-молдавського літопису»: «И в нихъ бе человекъ разумень и мужественъ именемъ Драгожь и поиде себе со дружиною на ловъ зверинь и наидоша под горами высокими следъ туров и поидоша следомъ за туромъ чрез горы высокие и перейдоша высокиа планины, сии рече горы и преидоша за туромъ на место долине и краснейшии и наехаша тура у реки на берегу под вербою и его убиша и настишася от лова своего. И прииде имъ от бога во срьдце мысль, дабых разсмотрили себе на жительство место и вселися ту и съвокупишася единомышлено и восхотеша все пребыти ту и возвратишася воспяты и поведаша своимъ всемо

Молдавська легенда могла бути відомою в Литві, адже дружиною Стефана Великого була Євдокія Олельківна, дочка київського князя Олелька. Але це тільки гіпотеза, оскільки списків, що походили б з теренів Великого князівства Литовського, ми не маємо.

Майже нічого невідомо про методи роботи укладача «Слов'яно-молдавського літопису» із джерелами, однак можна припустити, що механізм був саме таким, як його описує А. Болдур: перша частина «Сказання вкратце» написана під впливом якоїсь «угорської хроніки», друга базується на протографі, що спільний для багатьох молдавських хронік¹⁶. Подібним чином створений і Другий звід Літописів ВКЛ, де Легендарна частина поєднана із «Літописцем великих князів литовських», який з'являється у Першому зводі літописів ВКЛ.

Тобто ми спостерігаємо певну структурну подібність пам'яток: як у «Слов'яно-молдавському літописі», так і у Другому зводі літописів ВКЛ була використана подібна схема побудови історичного нарративу. Спочатку викладається історія приходу римлян (у випадку «Слов'яно-молдавського літопису» — Романа і Влахати; у випадку Другого зводу — Полемона із чотирма родами), яка продовжується історичним текстом, що на той період вже існував.

Текст «Слов'яно-молдавського літопису 1359–1504 рр.» вплинув на московську версію походження влади від Риму. О. Зимін вважав текстуальні співпадіння московської версії («Сказання про князів Владимирських») із «Слов'яно-молдавським літописом» доказом того, що першою пам'яткою московського цикла була т. зв. Чудовська повість¹⁷. Однак використання тексту «Слов'яно-молдавського літопису» могло відбутися у будь-який час, адже і сам Воскресенський літопис походить з першої третини XVI ст.

Твір, про який йдеться, пов'язується із історією створення легендарної частини. Це «Послання» Спиридона-Сави, яке включає у себе московську

красоте земли и о реках и о криницахъ, дабы вселися ту, и ихъ дружина мысли ихъ похвалиша и восхотеша пойти тамо, где они быша и место зглядаша занеже бе место пусто и во край татарскихъ кочевницъ, и биша челомъ Владиславу, королю угорскому, дабы ихъ отпустилъ пойти. Владиславъ же король отпусти ихъ с великою милостию. И поидоша они от Марамуриша со всею дружиною и з женами и з детми через горы высокиє, ово лес просекаа, ово камене прибирая, и преидоша горы божиєю помощию и прийдоша на место где Драгошь тура уби, и возлюбиша и вселишася в ту и выбра из своей дружины себе мужа разумна именовемъ Драгоша и назваша его себе господаремъ и воеводою. И оттоле начашася божиимъ произволениемъ Молдавская земля. И Драгошь воевода насади пръвое место на реке на Молдаве и потомъ насадиша место Бани и иные места по рекамъ и по криницамъ и учиниша себе печать воеводскую во всю землю турью голову, и господствовали на воеводстве лета два» (Славяно-молдавские летописи XV–XVI вв. — С. 58).

¹⁶ Болдур А.В. Славяно-молдавская хроника в составе Воскресенской летописи. — С. 78.

¹⁷ Зимин А.А. Россия на рубеже XV–XVI столетий: (Очерки социально-политической истории). — М., 1982. — С. 157–158.

версію походження литовських князів від «Гегиминика», що був «рабом та «конюшцем» Витенца, який у свою чергу залежав від смоленського князя Ростислава Мстиславича¹⁸.

Існує кілька версій походження цього тексту¹⁹, однак видається найбільш переконливою версія, яку висловила Р. Дмитрієва. Вона визнає першість «Послання» Спиридона-Сави у колі творів, пов'язаних із «Сказанням про князів Владимирських». А також пропонує датувати створення цього тексту часом між 1505 та 1523 рр.

Деякі дослідники виникнення литовської версії римської легенди вважають, що саме ця принизлива для литовських князів генеалогія і стала поштовхом для створення власної версії походження литовських князів²⁰. Однак — що для нашого дослідження більш важливе — «Послання» Спиридона-Сави містить також оповідь про походження князівської влади *московських* князів та виводить цю владу від імператора Августа.

Типологічно перша частина «Послання» є подібною до легендарної частини Другого зводу літописів ВКЛ. Крім часу створення, обидва тексти мають однакове ідеологічне навантаження (щоправда, різнонаправлене), що виявляється навіть у подібності добору сюжетів та історичних осіб, які згадуються. Різниця є тільки в тому, що пам'ятки належать до різних жанрів: історичний твір, що претендує на літописний жанр («Літописець Великого князства Литовського и Жомоїцького») та «Послання», що належить епістолярному жанру²¹. Однак при детальному розгляді можна побачити

¹⁸ *Дмитрієва Р.П.* Сказание о князьях владимирских. — М.–Л., 1955. — С. 166.

¹⁹ *Голдберг А.Л.* К истории рассказа о потомках Августа и о дарах Мономаха // Труды Отдела древнерусской литературы. — Л. — 1976. — Т. 30. — С. 204–216; *Дмитрієва Р.П.* Сказание о князьях владимирских. — С. 70–71; *Ее же.* О текстологической зависимости между разными видами рассказа о потомках Августа и о дарах Мономаха // Труды Отдела древнерусской литературы. — Т. 30. — С. 217–230; *Ее же.* О некоторых источниках «Послания» Спиридона-Саввы // Труды Отдела древнерусской литературы. — Т. 13. — М.–Л. — 1957. — С. 441–445; *Ульяновський В.* Київський митрополит Спиридон і його догматичний твір «Изложение о Православней истинне нашей вере» // Просемінарії. Медієвістика. Історія Церкви, науки і культури. — К., 1999. — Вип. 3. — С. 80–155.

²⁰ *Jučas M.* Lietuvos metraščiai. — Vilnius, 1968. — P. 7, 55–56; *Idem.* Legenda o rzymskim pochodzeniu Litwinów // Przegląd Wschodni. — 1997. — Т. IV. — Z. 2 (14). — S. 294–297.

²¹ До того ж «Послання» має форму особистого (неофіційного), а не офіційного (адресованого великому князю) послання. Див.: *Дмитрієва Р.П.* Сказание о князьях владимирских. — С. 91; *Синицына Н.В.* Третий Рим. Истоки и эволюция русской средневековой концепции (XV–XVI вв.). — М., 1998. — С. 143. Епістолярність «Послання» видають також часті фрази «сия о сих», які розбивають текст на смислові фрагменти. Зауважимо, що у офіційному «Сказанні о князьях Владимирских» ці фрази, в основному, зняті. Натомість вони зустрічаються, наприклад, у «Послании Иосифа Волоцкого Нифонту» (*Казакова Н.А., Лурье Я.С.* Антифеодальные еретические движения на Руси XIV — начала XVI в. — М.–Л., 1955. — С. 433) чи «Послании иконописцу»

близкість мети написання: обґрунтування переходу священної влади від римлян до Литви/Москви. Це дозволяє об'єднувати їх під назвою ідеологічних творів.

Спільність часу, мети створення і (певною мірою) мови та різниця політичної направленості й кіл, у яких вони виникли (церковне середовище для «Послання» і світське, канцелярське — для Легендарної частини) дозволяють поставити питання: наскільки різними були методи роботи при створенні «замовного» тексту із заданою направленістю. Для того, щоб відповісти на це питання, треба розглянути методи роботи Спиридона-Сави та порівняти їх із методами творців Легендарної частини.

Замовними обидва ці твори можна назвати умовно, хоча у «Посланні» Спиридона-Сави прямо вказується на замовний характер:

«Слышание мое, еже потребовал еси от нас своим писанием и нашими чернецы, ищючи от нас некий прежных лет ото историкиа Ханаонова предела, рекомо ото Арфаксадова, перваго сына Ноева, рождшегося по потопе»²².

Формульний початок «О святем душе, Спиридон рекомый, Сава глаголемый, сынови смирения нашего имя рек радоватися»²³ не подає нам імені замовника (вважається, що замовником був або Вассіан Патрикеев²⁴, або великий князь московський Василій III²⁵), але вказує, що для Спиридона-Сави конкретне ім'я замовника не було важливим, оскільки вживання звороту «имя рек» говорить про те, що при переписці у це місце можна було вставити будь-яке ім'я (див., наприклад, митрополичі формулярники, в тому числі із посланнями²⁶).

На відміну від «Слов'яно-молдавського літопису» та «Послання» Спиридона-Сави, із замовним характером Другого зводу виникають проблеми. Літописи Великого князівства Литовського є анонімними творами, тому ми можемо лише робити певні припущення щодо того, хто і як долучався до процесу їх укладання.

Більшість дослідників вважають, що Другий звід літописів ВКЛ з'являється в оточенні відомого литовського магната Альбрехта Гаштольда, який з 1503 р. обіймав високі посади і був паном-радним, а з 1522 р. і до своєї смерті у 1539 р. був канцлером ВКЛ²⁷.

(«Послание иконописцу и «Слова» о почитании икон») // Казакова Н.А., Лурье Я.С. Указ. соч. — С. 332, 346, 360, 364, 369 (варіативні форми).

²² Дмитриева Р.П. Сказание о князьях владимирских. — М.–Л., 1955. — С. 159.

²³ Там же.

²⁴ Там же. — С. 66, 71, 81.

²⁵ Там же. — С. 80–81.

²⁶ Черепнин Л.В. Русские феодальные архивы XIV–XV веков. — Ч. 2. — М., 1951. — С. 18–25; Абеленцева О.А. Формулярник новгородского архиепископа Феодосия (РНБ, Q.XVII.50) и его рукописная традиция в XVI–XVII вв. // Труды Отдела древнерусской литературы. — 2003. — Т. 53. — С. 123–158.

²⁷ Див.: Улащик Н.Н. Введение в изучение белорусско-литовского летописания. — М., 1985. — С. 160–162; Gudmantas K. Alberto Goštauto biblioteka ir Lietuvos metraščiai //

Тільки останнім часом К. Гудмантас намагається з'ясувати питання пов'язаності із літописанням конкретних осіб з оточення Гаштольда та розкрити механізм створення самого тексту. Він пише: «...нам невідомо, хто конкретно в оточенні Гаштольда був пов'язаний з написанням літописів. У історіографії це питання майже не ставилося, мабуть, у зв'язку з відсутністю досліджень на тему клієнти і двору канцлера. Швидше за все це були його слуги. Вони були різними. Вищого «рангу» — писарі (секретарі) Мартін Тур, Венцлав Міколаєвіч²⁸, Богдан Семашко. ...Це могли бути і прості дяки. Кваліфікація дяків була скромніша — швидше за все тільки «мова руська», можливо ще якісь навички польської та латини. Хоча Стрийковський і лаяв “дяка простака” (за хронологічні погрішності), створюється враження, що йому особи літописців вже не були відомі. Отже і його слова можна прийняти лише як гіпотезу, не більше того»²⁹.

К. Гудмантас вказує на те, що тексти літописів є гетерогенними, як і «оточення Гаштольда, в якому були присутні професіонали високого класу, у тому числі і члени віленського капітулу. Вони уміли писати за усіма правилами риторики. Досить пригадати меморіали Гаштольда, адресовані королеві Боні Сфорца, особливо меморіал від 1525 р., в якому відчувається рука доброго стиліста. Можна сумніватися, що ним був сам Гаштольд, який, не дивлячись на масштаб своєї особи і високий інтелект, швидше за все не володів латиною на такому високому рівні. Хоча основу даного тексту безумовно складали вказівки канцлера, що було звичайною практикою того часу. Окрім висококваліфікованих професіоналів, існували особи з скромнішою освітою і можливостями»³⁰.

Також К. Гудмантас намагається знайти безпосереднього автора літопису. Він наголошує на участі у складанні Легендарної частини «русської людини», хоча і зазначає, що у «редакціях ця участь виявляється різною мірою. Менше всього її в списку Красинського, що передає найбільш ранню з версій Легендарної частини»³¹. У той же час він наголошує на досить доброму володінні автором Легендарної частини литовською мовою, а також вказує на добре знайомство із польськими текстами.

Кнуготуга. — 2003. — Т. 41. — Р. 1–16; *Его же*. Летописи Великого княжества Литовского как памятник культурной полигlossии // Дьяспара. Культуралогія. Гісторыя: матэрыялы ІV Міжнар. кангрэса беларусістаў «Беларуская культура ў кантэксце культур еўрапейскіх краін» (Мінск, 6–9 чэрв. 2005 г.) / пад рэд. А. Мальдзіса, А. Смалянчука — Мн., 2006. — С. 249–255.

²⁸ Існує версія Є. Охманського, що Венцлав Міколаєвіч є автором відомого твору «Про нравы татар, литовцев і москвитян» (бл. 1550), адресованого Сигизмунду Августу. Див.: *Литвин М.* О нравах татар, литовцев и москвитян / Перев. В.И. Матузовой, отв. ред. А.Л. Хорошкевич. — М., 1994. — С. 35.

²⁹ *Гудмантас К.* Летописи Великого княжества Литовского... — С. 250.

³⁰ Там же. — С. 252.

³¹ Там же. — С. 253.

Тож, підсумувавши усе вищевказане, К. Гудмантас пропонує звернути увагу на Венцлава Миколаєвича, як на безпосереднього учасника, що створював літопис³². Однак, остання теза вченого є дуже сумнівною: якщо приймати версію, що Венцлав Миколаєвич був Михалоном Литвином (яку розділяє і сам К. Гудмантас), то він навряд чи писав би «руською мовою», з огляду на його негативний погляд на неї.

Так, наприклад, у Михалона Литвина у «Трактаті про нрави татар, литовців і москвитян» зустрічаємо наступні слова: «Ми вивчаємо московські письмена, які не несуть в собі нічого давнього, які не мають нічого, що б побуджувало до доблесті, оскільки рутенська мова чужа нам, литвинам, тобто італійцям»³³.

Крім того, з огляду на систему роботи літописців, видається неправильним шукати одну людину, що створювала увесь цей текст. Більш перспективною, здається, є спроба подивитися на роботу над текстом легенди як на колективну³⁴. Для тих, хто працював у канцелярії ВКЛ, колективна робота була звичайною справою³⁵.

Щоб мати певне уявлення про систему роботи авторів замовних творів, до порівняння можна залучити подібний типологічно до Легендарної частини текст: «Послання» Спиридона-Сави («Послання про Мономахов вінець»)³⁶. Усі джерела першої частини «Послання», у якій він викладає походження влади московських князів від імператора Августа, встановити у даній праці неможливо, але ми і не ставимо такої мети. Порівняння має показати на прикладах із «Послання» подібність чи відмінність системи праці над подібним твором однієї людини.

Як вже було зазначено, у даній роботі приймається точка зору Р. Дмитрієвої про первинність «Послання» по відношенню до «Сказання про князів Володимирських»³⁷ та точка зору О. Алексеева про належність «Послання про Мономахов вінець» митрополиту Спиридону³⁸.

³² Там же.

³³ *Литвин М.* О нравах татар, литовцев и москвитян. — С. 86.

³⁴ Більш детально про риси, що вказують на колективну роботу над Легендарною частиною, див.: *Кириченко К.* Галицько-Волинський літопис і створення легендарної частини 2-го зводу літописів Великого князівства Литовського // Укр. іст. журн. — 2012. — № 6. — С. 126.

³⁵ *Груша А.І.* Канцелярська діяльність Вялікого князя Литовського 40-х гадоу XV — першай паловы XVI ст. — Мінск, 2006. — С. 83.

³⁶ *Дмитрієва Р.П.* Сказание о князьях владимирских. — С. 159–170.

³⁷ *Дмитрієва Р.П.* О текстологической зависимости между разными видами рассказа о потомках Августа и о дарах Мономаха. — С. 217–230.

³⁸ *Алексеев А.И.* «Спиридон рекомый, Савва глаголемый» (заметки о сочинениях киевского митрополита Спиридона) // Древняя Русь. Вопросы медиевистики. — 2010. — № 3 (41). — С. 5–15.

О. Алексеев, аналізуючи твори митрополита Спиридона, пише, що «автор не запозичав безпосередньо з одного джерела у інше, а використовував певні підготовчі матеріали, а також звертався до раніше використаної аргументації, що цитував по пам'яті»³⁹ та що він «(Спиридон. — К.К.) був переважно компілятором, який складав свої твори з більш чи менш пространних творів, що побутували в руській книжності того часу»⁴⁰. Подивимося, яким чином це відобразилося у «Посланні».

Усі дослідники, що вивчали «Послання» Спиридона-Сави, вказували на важливість вивчення джерел цієї пам'ятки. По-перше, джерела допомагали визначити першість «Послання». Наприклад, «Передмова» інокса Ісайї до творів Псевдо-Діонісія Ареопігита 1371 р., процитована Спиридоном-Савою майже повністю, була скорочена наступними редакторами⁴¹.

Однак не усі свої джерела Спиридон-Сава цитував настільки широко та дослівно, як «Передмову» Ісайї. Деякі з них (так само, як і у Легендарній частині) відобразилися лише у цитатах, вирваних з контексту іменам, а також сюжетах, що були відредаговані.

Наприклад, правителі, яким Август роздавав володіння, — Патрикій «цар Єгипта» та Августалій — «владодержець Александрии», фігурують у «Хроніці» Георгія Амартола, як реально існуючі особи: Патрикій, пруснійський єпископ I ст. та Августалій, александрійський єпарх V ст.⁴² У такий самий спосіб виник і Кіриней, «владодержець Сирии», що був згаданий в «Хроніці» Іоанна Малали як воевода Сирії при царі Іроді⁴³. А правителі Іллірій та Піон були утворені Спиридоном-Савою від географічної назви Іллірії та назви племені угрів (класичні епоніми)⁴⁴. Тож, методи роботи Спиридона-Сави мало відрізняються від методів роботи укладачів Легендарної частини літописів ВКЛ, які так само використовували писемні пам'ятки як джерела імен князів та епоніми⁴⁵.

Як пише Р. Дмитрієва, «на примере епізода деления вселенной Августом видно, как свободно Спиридон комбинировал и исторические сведения, относящиеся к разным эпохам и просто вымысел для создания историко-

³⁹ Там же. — С. 13.

⁴⁰ Там же. — С. 16.

⁴¹ *Дмитрієва Р.П.* О некоторых источниках «Послания» Спиридона-Саввы. — С. 444–445.

⁴² *Дмитрієва Р.П.* О текстологической зависимости между разными видами сказа о потомках Августа и о дарах Мономаха. — С. 219.

⁴³ Там же. — С. 219.

⁴⁴ Там же.

⁴⁵ *Кириченко К.* Методи роботи укладачів легендарної частини літописів ВКЛ на прикладі запозичень із тексту Іпатіївського літопису // Укр. іст. журн. — 2014. — № 2. — С. 177–203.

политической концепции»⁴⁶. Це повністю збігається із нашими спостереженнями над методами створення Легендарної частини⁴⁷.

Гіпотезу Р. Дмитрієвої про первинність «Послання»⁴⁸ підтверджують також деякі цитати, які у наступних текстах, що належать до цього кола пам'яток (це і «Сказання про князів Владимирських», і текст, що читається у складі рукопису № 193 Архангельського зібрання БАН⁴⁹), зникають. Це не дивно, адже редагування тексту неофіційного «Послання» відбувалося у руслі пристосування його до офіційної практики⁵⁰.

Перша цитата зустрічається у описі вінчання Августа на римське «царство» після смерті Юлія Цезаря: «Въсташя же ипати на Улия кесаря: Врутос и Помпие, и Крас; и убиста и мечи своима рукама премудраго Иулия, кесаря римска. И скоро прииде вестъ к Августу стратигу в Египет о Улиеве смерти. Он же опечялися много о братнее смерти и скоро съзывает вся воеводы и чиновники, нумеры и препоситы и възвещаает им смерть Иулия, кесаря римска. Они же единоголасно решя римляне и египти: О пресловый стратиже, Иулия кесаря от смерти въставити не можем, а твое великочестие венчаваем венцем римскаго царства **в похвалу добродеем, а в мечь злодеем**»⁵¹.

Виділена фраза — це цитата з популярного у середні віки Першого послання апостола Петра: «Аще же князю еко имы слему **в мечь (убо) злодеемъ а в хвалу добродеемъ**» (1 Петр. 2:14).

Вона читається у Апостоли, Паремійнику на 29 липня (пам'ять апостолів Петра та Павла⁵², а також у паремійних читаннях Борису та Глібу⁵³. Гадаємо, можна запропонувати як джерело обидві пам'ятки. Спиридон, очевидно, знав обидва тексти і міг мати на увазі обидві пам'ятки, цитуючи Перше послання Петра.

Відсилка до Першого послання Петра, до якого зверталися усі автори, що писали про владу, доволі прозора. Крім того, ситуація, описана у Спиридона-Сави (вінчання Августа «вінцем римського царства»), вимагала б

⁴⁶ *Дмитрієва Р.П.* О текстологической зависимости между разными видами рассказа о потомках Августа и о дарах Мономаха. — С. 220.

⁴⁷ Детальніше див.: *Кириченко К.* Галицько-Волинський літопис і створення легендарної частини 2-го зводу літописів Великого князівства Литовського // Укр. іст. журн. — 2012. — № 6. — С. 111–129.

⁴⁸ Хоча А.Л. Голдберг, навпаки, приводить їх як доказ вторинності. Див.: *Голдберг А.Л.* К истории рассказа о потомках Августа и о дарах Мономаха. — С. 211.

⁴⁹ *Дмитрієва Р.П.* О текстологической зависимости между разными видами рассказа о потомках Августа и о дарах Мономаха. — С. 218–225.

⁵⁰ Там же. — С. 220.

⁵¹ *Дмитрієва Р.П.* Сказание о князьях владимирских. — М.–Л., 1955. — С. 161.

⁵² *Рибарова З., Хаунтова З.* Григоровичев паримејник. — Скопје, 1998. — С. 399.

⁵³ *Абрамович Д.И.* Жития святых мучеников Бориса и Глеба и службы им. — Петроград, 1916. — С. 117.

подібної цитати. Однак у язичницькому контексті цитата явно виглядала недоречно, тож її мали прибрати наступні редактори, що і було зроблено.

Ця цитата з Першого послання Петра зустрічається також у типологічно подібному сюжеті, що знаходиться у пареміях святим Борису та Глібу: «Слышавъ Ярославъ, яко отьць ему умрѣ, а Святопѣлкъ седѣ Киевѣ, избивая братию свою уже бо бѣ Бориса убилъ, а на Глѣба послалъ и печаленъ бывъ велми о отьци и о брате. Уби бо Бориса на Лтѣ, а Глѣба на Дѣньпри, обѣ сю страну Смольньска. Съжаливъ же си велми и съзва новгородци и рече имъ: отець мой умрѣ, а Святопѣлкъ сѣдить Киевѣ избивая братию свою, — бѣ бо и самъ о тѣ чинъ рагозѣнь с новгородьци, и не хотяху ему помогати на Святопѣлка. Помянуша апостольское слово: братие, Бога боиться, князя чтѣте, Господеви бо слуга естъ, не туне бо мечь носить — **въ мьсть** (отмщение. — *К.К.*) **злодѣмь, в хвалу** (варіант: **похвалу**⁵⁴) же **добродѣмь**. И рекоша Новгородци: можемъ, княже, боротися по тебе»⁵⁵.

Як бачимо, цитата з Послання Петра була використана Спиридоном-Савою для відсилки читача до «пам'яті контексту»⁵⁶. І, як можна припустити, саме ця «пам'ять контексту» і змусила редакторів викинути цю цитату (яка була досить впізнаваною).

Наступна фраза є, скоріше, усталеною характеристикою, аніж цитатою, оскільки вона зустрічається як у літописних текстах, так і у антилатинських пам'ятках (наприклад, «Слові еже на латину»⁵⁷), які Спиридон-Сава дуже добре знав, з огляду на його догматичне «Изложение о Православней истинне нашей вере»⁵⁸. Проте, так само вповні можливе запозичення цієї цитати з якогось тексту борисо-глібського циклу⁵⁹ чи із «Уставу князя Володимира про десятини, суди та людей церковних»⁶⁰: «И от великаго князя Рюрика четвертое колено князь великий Володимер, просветивый землю Русскую святым крещением, **нареченный в святом крещении Василие**»⁶¹.

Як і у попередньому випадку, виділена фраза, яка зустрічається лише у тексті «Послання» Спиридона-Сави та пропущена у «Сказании о князьях

⁵⁴ Там же. — С. 117.

⁵⁵ Текст приводиться із найважливішими різночитаннями за: *Абрамович Д.И.* Жития святых мучеников Бориса и Глеба и службы им. — С. 117.

⁵⁶ *Данилевский И.Н.* Повесть временных лет. Герменевтические основы изучения летописных текстов. — М., 2004. — С. 60–63.

⁵⁷ *Попов А.Н.* Историко-литературный обзор древне-русских полемических сочинений против латинян. (XI–XV вв.). — Москва, 1875. — С. 373.

⁵⁸ *Ульяновский В.* Митрополит Київський Спиридон. Образ крізь епоху, епоха крізь образ. — К., 2004. — С. 136–155.

⁵⁹ Див., наприклад: «Володимер... и иже и святымъ крещениемъ всю просвѣти сию землю Рускую» // *Абрамович Д.И.* Жития святых мучеников Бориса и Глеба и службы им. — С. 27, 95.

⁶⁰ *Древнерусские княжеские уставы XI–XV вв.* — М., 1976. — С. 13–85.

⁶¹ *Дмитрива Р.П.* Сказание о князьях владимирских. — С. 162.

Владимирских». Варто зазначити, що загалом поєднання першої характеристики князя Володимира («просветивый землю Русскую святым крещением») та другої («нареченный в святом крещении Василие») зустрічається у ранніх пам'ятках доволі рідко. У приведених прикладах ми бачимо, що у тексті трапляються або перша фраза, або друга. За виключенням тексту «Уставу князя Володимира», де знаходимо обидві фрази, але друга стосується не князя Володимира: «Се азъ кн(я)зь великыи Володимеръ, нареченный въ с(вя)тѣмъ кр(е)щ(е)нии Василіе, с(ы)нѣ С(вя)тославль, вноукъ Игоревъ и бл(а)женныа княгыни Ѡлгы, въсьпріаль есмь с(вя)тое кр(е)щение ѿ греческыихъ ц(а)реи Костантина и Василя и ѿ Фотиа патриарха ц(а)реградскааго, възхъ прѣваго митрополита Левна на Киевъ и на всю Роусь иже кр(е)сти всю Роускоу землю с(вя)тѣмъ кр(е)щениемъ»⁶².

Отже, як і у попередньому випадку, можна констатувати, що людина, яка знала тексти, використані Спиридоном-Савою (а йдеться не про рідкісні тексти) і так само оперувала сталими формулами із них, могла побачити ці формули (та цитати) та опустити їх, як неналежні.

Крім згаданих цитат та запозичення імен, можна вказати ще запозичення із апокрифічних та хронографічних творів, причому, використання двох текстів дуже подібне до роботи автора Легендарної частини.

Першим запозиченням до «Послання», здається, є започинення з давньо-слов'янського перекладу «Хроніки» Іоанна Малали, що зберігся у хронографічних пам'ятках (Іудейському⁶³ та Софійському хронографам⁶⁴).

«Хроніка» (цит. за Вільнюським хронографом)	«Послання» Спиридона-Сави
<p>Въ второе лето потопе и жит Сим родив Арфаксада⁶⁵ [...] Въ лѣта ж та от племени Арфаксадова обретес моуж неки моуринъ моудр индіанинъ астреном именовем Гандѡварій иж и списал прѣвѣе въ Индіох астрономію родижеса инъ от колѣна хамова. хоусъ именовем муринъ иж</p>	<p>Имяше же и Сим, сын Ноев, сын именованием Арфаксад. От его же рода правнук его именованием Гандуварий, сей первее написа астрономию в Ассирии в пределех Симовех прародителя своего⁶⁷</p>

⁶² Древнерусские княжеские уставы XI–XV вв. — С. 17–18. Див. також: С. 22–23, 30, 37, 42, 46, 54.

⁶³ Залежність «Послання» від версії Віленського хронографу помітила ще Р.П. Дмитрієва, яка зазначила, що Спиридону-Саві, очевидно, був відомий текст, подібний до тексту Віленського хронографу, оскільки тільки тут Гандуварій названий нащадком Арфаксада (*Дмитрієва Р.П.* О текстологической зависимости между разными видами рассказа о потомках Августа и о дарах Мономаха. — С. 222).

⁶⁴ *Творогов О.В.* Материалы к истории русских хронографов: Софийский хронограф и «Хроника Иоанна Малалы» // ТОДРЛ. — Л., 1982. — Т. 37. — С. 188–221.

родиль неврода гиганта иж сотворил
 вавілон. Его же глѹть пѣрси бывша ба
 и сѹща въ звѣздахъ нбснѹхъ его ж
 наричѹт крѣжиліа тотъ прѣвее наста-
 ви ловити звѣрь дааше всѣмъ звѣрину
 ести и старѣи прѣсомъ отъ тогожъ
 племени симова обладавшаго соуриєю
 и прѣсидюю и иннѣми странами
 вѣстоѹными⁶⁶

«Асирія», як можна припустити, з'явилася у Спиридона-Сави замість «Індії» через подальший текст хронографу (тобто того хронографічного джерела, на яке спирався Спиридон-Сава у даному випадку), у якому йдеться про «Асирію». Найяскравіше це видно з тексту Софійського хронографа через те, що у ньому подальший текст скорочений, але із збереженням структури викладу. Тут ми бачимо, що далі у тексті Софійського хронографу йдеться про перше з чотирьох священних царств: Асирійське⁶⁸. У Віленському хронографі також далі йдеться про Асирію⁶⁹.

⁶⁵ Chronografas iš Supraslio vienuolyno. XVI a. 20 m., Lietuvos Mokslų Akademijos biblioteka. — Rankraščių skyrius. — F. 19 (Slavų knygos). — R. 109. — 1 tomas. — L. 25. Приведена цитата приписана на верхньому полі із позначкою, що вона мусить стояти у тексті після «арфаксада»: «И си бытія сімова сѣна ноєва симъ былъ рѣлтъ егда роди арфаксада (тут проставлений крест на позначку, що маргіналія з верхнього поля має стояти тут. — К.К.) є сомъ рѣлтъ».

⁶⁶ Ibidem. — L. 31 v. Порівняння з грецьким текстом: *Истрин В.М.* Хроника Иоанна Малалы в славянском переводе // Репринтное издание материалов В.М. Истрина / Подгот. издания, вступ. статья и приложения М.И. Чернышевой. — М., 1994. — С. 24. У Софійському хронографі так само читається цей фрагмент: *Творогов О.В.* Материалы к истории русских хронографов: 2. Софийский хронограф и «Хроника Иоанна Малалы». — С. 195.

⁶⁷ *Дмитриева Р.П.* Сказание о князьях владимирских. — С. 159.

⁶⁸ *Творогов О.В.* Материалы к истории русских хронографов: 2. Софийский хронограф и «Хроника Иоанна Малалы». — С. 195: «В та же рѣлта мужъ нѣкий обрѣтесе мудръ астрономъ. Роди же ся инь отъ колѣна Хамова, Хусь именовемъ, мурина иже роди Неврота гиганта, иже създа Вавилон, егоже глаголютъ пѣрси бога бывша и сѹща въ звѣздахъ небесныхъ. И тои прѣвое настави ловити и дааше всѣмъ звѣрину ясти. **Начало царства Кронова.** Отъ того же племени Симова родися челоуѣкъ гигантска рода именовемъ Кронъ, нареченъ бысть отъ Дамия, отца своего, въ имя преходня звѣзды. Бѣ же силен зѣло. И тыи прѣже показа царствовати, сирѣчь владѣти челоуѣки. И царствова в Асѹрии рѣлта многа. Жена же его Семирамии, нарицаемаа Ареа, и та отъ колена Симова. **Асѹрииско царство.**».

⁶⁹ «родижеса инь отъ колѣна хамова. хоусь именовемъ мурина ижъ родиль неврода гиганта ижъ сотворилъ вавілон. Его же глѹть пѣрси бывша ба и сѹща въ звѣздахъ нбснѹхъ его жъ наричѹт крѣжиліа тотъ прѣвее настави ловити звѣрь дааше всѣмъ звѣрину ести и

Отже, як бачимо, у Спиридона-Сави було якесь хронографічне джерело, яке містило переклад «Хроніки» Іоанна Малали⁷⁰, де згадувався Гандуварій, якого він і запозичив у свою працю. Він сам називає це джерело «историкиа»: «увидехом ото историкиа Гандуариа некоего имянем от рода Арфаксадова»⁷¹, що, скоріше за все, є грецизмом. Але це слово також є важливим. Вперше термін «историкии» зустрічається у назві твору Костянтина Преславського «Историкии за Бога въкратцѣ» (IX ст.)⁷². «Историкии за Бога въкратцѣ» — це пам'ятка, створена за зразком «Летописца вкратце» патріарха Нікіфора⁷³, що являє собою короткі замітки з хронології від Адама до імператора Льва Мудрого (886–912)⁷⁴. Важко визначити, чи знав митрополит Спиридон цю пам'ятку, однак він точно знав текст, де також зустрічається слово «историкиа». Із ім'ям митрополита Спиридона пов'язана ще одна хронографічна пам'ятка — Троїцький хронограф, один із списків якого мав за джерело рукопис, що належав Спиридону-Саві (РНБ. НСРК. 1918. F.27)⁷⁵.

У тексті Троїцького хронографу (саме у списку, джерелом якого був список Спиридона-Сави), після оповіді про Ромула та Рема, що взята із VII книги «Хроніки» Іоанна Малали⁷⁶ («По Ромѣ же цесарьствова инѣх 6 до Трукуниа. И бы Трукуниа 7 цесарь, изверьгоша и. По изверьжении же

старѣи прѣсом от тогож племене симова обладавшаго соуриено и прѣсидою и иннѣми странами вѣсточными. Родиса от прѣваго сѣна ноева члкъ гигантска рода именем Кронъ, наречень быв от дамиа отѣца своего въ има преходнаа звѣзды бѣ же силенъ зѣло тотъ ж показа прѣжде црѣствовать рекше власти дрѣжати и ины члкъ и црѣтова тотъ въ Асурии прѣвѣ лѣта многа и новиною всю землю Персид от Асуриа наречень бѣ ж страшень вѣмъ ѿко лють ратникъ сѣкыи вса»). (Chronografas iš Supraslio vienuolyno. XVI a. 20 m., Lietuvos Mokslo Akademijos biblioteka. — Rankraščių skyrius. — F. 19 (Slavų knygų). — R. 109. — 1 tomas. — Ark. 31 zv. Порівняння з грецьким текстом: *Истрин В.М.* Хроника Иоанна Малалы в славянском переводе. — С. 24.

⁷⁰ Ім'я «Гандуварій» зустрічається лише у традиції, що пов'язана із «Хронікою» Іоанна Малали (Див.: Пасхальная хроника / Пер. с греч., вступ. ст., коммент. Л.А. Самуткиной. — СПб., 2004. — С. 143).

⁷¹ *Дмитриева Р.П.* Сказание о князьях владимирских. — С. 165.

⁷² Відомий за списком другої половини XII ст. (ГИМ, Синодальное собрание № 262.)

⁷³ *Пиотровская Е.К.* Византийские хроники IX в. и их отражение в памятниках славяно-русской письменности («летописец вскоре» константинопольского патриарха Никифора) // Православный палестинский сборник. — СПб., 1998. — Вып. 97 (34). — С. 63–64, 71, 80–90.

⁷⁴ Оpubлікований: *Златарски В.Н.* Найстарият исторически труд в старобългарската книжнина // Списание на Българската Академия на науките. — Кн. XXVII (1923). — С. 177–182.

⁷⁵ *Творогов О.В.* Древнерусские хронографы. — С. 96–97; *Его же.* Материалы к истории русских хронографов. 3. Троицкий хронограф // ТОДРЛ. — 1989. — Т. 42. — С. 289–290.

⁷⁶ *Творогов О.В.* Древнерусские хронографы. — С. 265.

строиша Римъ упати до кесаря Иулиа лѣт 400 и 60 и 4»⁷⁷) бачимо заголовок: «От елиньскаго хронографа пророчествиа о Христѣ историкиа»⁷⁸. Далі йде текст із невстановленого джерела, що містить цитати пророцтв, які приписуються давнім філософам про народження Ісуса Христа (згадуються, наприклад, Гомер «Омиръ», Аристотель, Перфурии, Діонісій Афінський, Євсевій, «Реергълъ», «Сувила вольхва Филипова»⁷⁹) та «о верьтъпѣ и ослѣхъ и о древъ крестнѣмъ»⁸⁰. Закінчується фрагмент: «Си же чтуще елини на разумѣша, ни познаша бога творца всѣхъ, но многа бысть леств в нихъ. В Римѣ же тогда не бѣше цесаревъ, но держажу правила римьскыа иупати лѣт 300 и 60 и 4 до Улиа Кесаря нероженаго»⁸¹. Крім того, що із Спиридоном-Савою пов'язують сам рукопис, зауважимо, що слово «историкиа» зустрічається у дуже важливому для автора «Послання» місці. Всередині окресленого вище фрагменту, після викладу пророцтв про Христа, бачимо: «Наченьшю бо Августу царствовати в Римѣ, въ 4 на дѣсят лѣто царствиа его родися господь наш Исусъ Христосъ в лѣто 5000-ное и 500 лѣто от сотворения миру. От Августа бо кесаря царство Римьское начинается»⁸².

Готуючися до написання «Послання», Спиридон-Сава не міг пропустити цей уривок, адже тут тісно поєднується римська влада (Август Кесар) та початок християнського царства (народження Христа). Подібні фрагменти, очевидно, привертали увагу авторів, що створювали «римські легенди»⁸³. Так, скажімо, укладачі легендарної частини літописів ВКЛ таким чином «знайшли» Полемона у тексті Хронографа 1262 р. (Іудейського)⁸⁴.

З'ясування питання, яким (якими) хронографами користувався Спиридон-Сава, заслуговує на окрему розвідку. Поки що, попередньо, зауважимо, що, принаймні, два хронографічні тексти йому були відомі: текст Троїцького хронографу та хронографу типу Хронографу 1262 р. (Іудейського), можливо, скороченого (типу Софійського).

Сумніви щодо правильності використання митрополитом хронографічних творів⁸⁵ можуть бути легко розвіяні. Відомо, що книги Вітхого Завіту

⁷⁷ *Творогов О.В.* Материалы к истории русских хронографов. 3. Троицкий хронограф. — С. 294.

⁷⁸ Там же.

⁷⁹ Там же.

⁸⁰ Там же.

⁸¹ Там же. — С. 295.

⁸² Там же. — С. 294.

⁸³ Не кажучи вже про те, що пророцтва самі по собі мали бути цікавими (*Водолазкин Е.Г.* Всемирная история в литературе Древней Руси. — СПб, 2008. — С. 97–102).

⁸⁴ *Kiričenko K.* Replika dël ginčo apie Polemoną // *Naujasis Židinys-Aidai*. — Vilnius, 2006. — № 3. — Р. 116–122.

⁸⁵ *Ульяновський В.* Київський митрополит Спиридон і його догматичний твір «Изложение о Православней истиннѣ нашей вѣрѣ» (частина III.3) // *Просемінарій. Медієвістика, історія Церкви, науки і культури*. — Вип. 3. — К., 1999. — С. 92.

включалися у хронографи, звідки в основному вони і були відомі на Русі до 1499 року (Геннадієвської Біблії). Відношення до хронографів, як до текстів, що містять гідну довіри священну історію, могло формуватися і під впливом заголовків перекладачів книг Вітхого Завіту. Наприклад, у Хронографі 1262 р. (Іудейському) можна знайти такий кіноварний заголовок:

Книгы завѣта бжїа ветхаго ска/⁸⁶

**зоуще образы новаго завѣта истинѣ сѣщѣ /
 преложеныя ѿ гречскаго языка въ словенскыи при /
 кнаси бльгарстѣм сумеѡне сїе бориши грї /
 горїемь пресвѣтером и мнихѡм всѣх црковникъ /
 бльгарскых црѣвїи повелѣнїемь того книго/
 любца кнаса сумеѡна истиннѣ рещи бгѡ / любца⁸⁷**

Передмова стосується Книги Царств, однак хоча хронограф і був компілятивним твором, все ж мав певну єдність і, скоріше за все, сприймався як ціле.

Із вищевказаного можна припустити, що як і укладачі Легендарної частини літописів ВКЛ, Спиридон-Сава звертався до тієї ж хронографічної традиції⁸⁸. Але якщо укладачів легендарної частини цікавили більше римські часи, то Спиридон-Сава запозичив з цього хронографу також і ранню історію, пов'язану із виникненням першого царства — царства Крона, за яким слідувало перше із чотирьох священних царств — Асирійське. Однак «теорія чотирьох царств» не відобразилася чітко у «Посланні». Спиридон-Сава викладає історичний перехід влади через генеалогію: від Сима до Філікса та Нектонава/Ахтанава (батько Олександра Македонського), від Олександра Македонського влада переходить до династії Птоломеїв, тоді до останньої цариці Єгипту Клеопатри, а по смерті Клеопатри та Юлія Цезаря Август об'єднує в собі єгипетське та римське царства, вінчаючися на царство регаліями «царя Сеостра, начального царя Єгипту», «царя Пора индийскаго» (митрою, що приніс Олександр Македонський) та «царя Филикса, владущего вселеною»⁸⁹. Таким чином, влада над «всею вселенною»⁹⁰ переходить до Августа.

⁸⁶ Первая строка вязью, киноварь.

⁸⁷ Supraslio vienuolyno chronografas // Lietuvos Mokslų Akademijos biblioteka. Rankraščių skyrius. — F. 19–109. — T. 2. — Ark. 242.

⁸⁸ Про вплив хронографічної традиції на легендарну частину див.: Кириченко К. Читацькі зацікавлення у Великому князівстві Литовському на початку XVI ст. та рецепція прочитаного (на матеріалі Віленського списку хронографа 1262 р.) // Укр. іст. журн. — 2011. — № 2. — С. 4–20.

⁸⁹ Дмитриева Р.П. Сказание о князьях Владимирских. — С. 161.

⁹⁰ Манискалько Б.Дж. Некоторые замечания о смысле термина «вселенная» в «Сказании о князьях Владимирских» // Римско-константинопольское наследие на Руси. — М., 1995. — С. 165–178.

Причому, при викладі концепції розподілу світу між синами Ноя Спиридон-Сава спирається ще й на апокрифічне «Одкровення» Мефодія Патарського.

«Одкровення» Мефодія Патарського мало вплив на становлення ідеї «Третього Риму»⁹¹. А Спиридон-Сава мусив його знати, оскільки пережив очікування кінця світу наприкінці XV ст., коли «Одкровення» було надзвичайно популярним⁹².

«Одкровення» Мефодія Патарського (перекладний твір візантійського походження, що був відомий на Русі вже на початку XII ст.) наприкінці XV ст. зазнає редагування⁹³, що пов'язане із очікуванням кінця світу. Саме у цій пам'ятці ми зустрічаємося із апокрифічним четвертим сином Ноя, який згаданий і у Спиридона-Сави. От тільки в «Одкровенні» його ім'я Моунуть/Моунть (перший давньоруський переклад)⁹⁴ чи Монитонь/Монит⁹⁵ (другий переклад)⁹⁶, а Спиридон-Сава змінює його на «Арфаксад». Така заміна може пояснюватися тим становищем, яке займає Мунт у тексті «Одкровення» (благословення Ноем осадження східних земель та пов'язання із Невродом). А також тим, можливо, що у «Одкровенні» саме Мунт пов'язується із астрономією («Гь же Моунть приє ѿ ба дарь како не тьчию астрономины хытрость извбрѣсти»), так само як Гандуварій, який був правнуком Арфаксада. Якщо порівняти місцезнаходження Арфаксада хронографів (див. прим. 69 та 70) із Мунтом «Одкровення», то стає зрозумілим, що Спиридон-Сава поєднав обидві версії, замінивши ім'я Мунт на Арфаксад (представленого, очевидно, у більш авторитетному джерелі).

Отже, за версією «Одкровення» Мунт був сином Ноя, який народився по потопі (тобто четвертим сином). Він оселився спочатку у «полуночних землях» (за версією другого перекладу — на сході⁹⁷). Після смерті Ноя, його брати повернулися із сходу та почали будувати «стльпъ на землі сѣвера. Тоу же и сметени быше ѳзыци и разѣление по всеи землі. Моунть же снѣ Ноев въселесе въ вѣсточныє земли до моря до нарицаемыє слнче землє ѿноудоуже слнце въсходить и жити наче тоу». Далі, після фрази, що Мунт «приє ѿ ба дарь како не тьчию астрономины хытрость извбрѣсти» вказується, що до нього прийшов «Невротъ законуу наоучисе како ѳмоу

⁹¹ Синицына Н.В. Третий Рим. Истоки и эволюция русской средневековой концепции (XV–XVI вв.). — М., 2004. — С. 263–268.

⁹² Истрин В.М. Откровение Мефодия Патарского и апокрифические видения Даниила в византийской и славяно-русской литературах. Исследование и тексты. — М., 1897. — С. 240–242.

⁹³ Словарь книжников и книжности Древней Руси. — Вып. 1: (XI–XIV в.). — Л., 1987. — С. 234.

⁹⁴ Истрин В.М. Откровение Мефодия Патарского... — С. 85. У грецькому тексті він названий Μονήτων (С. 9).

⁹⁵ Там же. — С. 103.

⁹⁶ Там же.

⁹⁷ «на востокъ». Истрин В.М. Откровение Мефодия Патарского... — С. 103.

цр̑товати людми. Невротъ же съ брать нирвнъ ѿ племене Ситова и ть цр̑твова прьвоє на зем̑ли въ Вавулонѣ велицѣмъ»⁹⁸.

Між тим, у Віленському хронографі бачимо наступну послідовність: у Сіма, Ноевого сина, був син Арфаксад. Причому, ця інформація знаходиться на 25 аркуші рукопису⁹⁹, а текст, який ми розбираємо (про Гандуварія), відділений від цього шістьма аркушами і знаходиться на звороті 31 аркушу.

На 31 аркуші Віленського хронографу викладається наступна історія: «Въ лѣта ж та от племени Арфаксадова обретес моуж неки моуринъ моудр индіанинъ астреном именем Гандѡварій иж и списал прьвѣе въ Индіох астрономію родижеса инъ от колѣна хамова. хоусь именем муринъ иж родиль неврода гиганта иж сотворил вавілон. Его же глѹють пѣрси бывша ба̑ и сѣща въ звѣздах нбс̑ных его ж наричѹт кр̑жиліа тот прьвее настави ловити звѣрь дагаше всѣмъ звѣрину ести и старѣи прьсом от тогож племене симова обладавшаго соуриєю и прьсидою и иннѣми странами вѣсточнѣными»¹⁰⁰.

Таким чином, якщо розглядати текст хронографу в цілому, отримаємо наступну схему:

Віленський хронограф

Ной	
↓	↓
Сім	[Хам] ¹⁰¹
↓	↓
Арфаксад	Хоус
↓	↓
Гандуварій	Неврод

⁹⁸ *Истрин В.М.* Откровение Мефодия Патарского... — С. 85–86: «з̑ же лѣт Ноєвыи соушоу въ прьвоюю р̑ лѣт третие тисоуци родисе сн̑ въ него и створи име ѹмоу Моунѹт. Въ третиньсьтноє же лѣт створи бл̑ть Ноє сноу своємоу Моунѹту и ѡпоусти ю на полношнниє зем̑ле. По оумрѣтвыи же Ноєвѣ въ з̑.ное ти въ л̑ третие тисоуще лѣт с̑нови Ноєвыи ѿ вѣсточныиє страныє придоше и створити начеше стльп на зем̑ли сѣвера. Тоу же и сметени быше ѹзыци и раз̑лѣние по всеи зем̑ли. Моунѹт же сн̑ Ноєв вселисе въ вѣсточныє зем̑ли до моря до нарицаємыє сл̑нче зем̑ле ѡноудоуже сл̑нце всходит и жити наче тоу. Ть же Моунѹт приє ѿ ба̑ дарь ѹко не тьчию астрономинь хьтрось избрѣсти. И кь семоу прише¹ Невротъ законоу наоучисе како ѹмоу цр̑товати людми. Невротъ же съ брать нирвнъ ѿ племене Ситова и ть цр̑твова прьвоє на зем̑ли въ Вавулонѣ велицѣмъ. Створен же бы² Вавулонъ въ седмьсьтноє ти ч̑. Ноє лѣ³ третие тисоуще и цр̑твѹва Невротъ въ немь. И потомь поставиша себѣ цр̑а ѿ своих̑ Хамовыи с̑нове моужа ѹмоуже име Ун̑пий»

⁹⁹ Chronografas iš Supraslio vienuolyno. XVI a. 20 m., Lietuvos Mokslų Akademijos biblioteka. — Rankraščių skyrius. — F 19 (Slavų knygos). — R. 109. — 1 tomas. — L. 25. Приведена цитата приписана на верхньому полі із позначкою, що вона мусить стояти у тексті після «арфаксада» (див. прим. 66).

¹⁰⁰ Chronografas iš Supraslio vienuolyno... — Арк. 31 зв.

¹⁰¹ Квадратні дужки позначають, що у тексті говориться: «от колена». У даному випадку «от колена Хамова».

Спиридон-Сава поєднує дві версії осадження синів Ноя: версію «Одкровення» та хронографу: четвертий син Ноя з благословіння батька осаджується на сході, замінюючи собою Хама, який втратив благословення батька. Відтак, за версією Спиридона-Сави, східними землями володіли нащадки Арфаксада (четвертого сина Ноя): його сини Месрем та Хус.

Ми не знаємо, до якого точно тексту звертався Спиридон-Сава. Віленський хронограф переписувався у першій третині XVI ст. у Великому князівстві Литовському¹⁰². Тобто, сам Віленський хронограф не міг бути відомим Спиридону-Саві. Архівський хронограф (ще один список Хронографу 1262 р. (Іудейського) не містить історії про Арфаксада та Гандуварія¹⁰³, а Варшавський список залежить від Архівського¹⁰⁴. Можливо, митрополит Спиридон познайомився із текстом його протографу під час ув'язнення у Литві в 70-х роках XV ст. та виписав собі якісь фрагменти чи замовив копію хронографу.

Поza всяким сумнівом, приведені приклади тільки накреслюють перспективи до вивчення джерел «Послання» і не вичерпуються вказаними текстами. Однак вивчення цієї пам'ятки не є метою цього дослідження.

Для нас важливо було співставити методи, якими користувалися укладачі подібних творів, та знайти як спільні, так і відмінні риси.

Спільними рисами можна назвати досить вільне ставлення до текстів джерел, запозичення у свій текст тільки необхідного. Якщо є потреба зміни імені (яку б логіку не використовував автор), то персонажа перейменовують. Спільним також є використання цитат із різних джерел, хоча із дуже короткого погляду можна побачити разючу відмінність у використанні цих цитат. Якщо у Легендарній частині немає пам'яті контексту, використання цитати без відсилки до тексту першоджерела, то Спиридон-Сава пише традиційно, використовуючи цитати власне як відсилки до контексту для збагачення власного тексту. Зрозуміло, що різниця і в тому, що Спиридон-Сава писав про походження влади руських князів від Августа, і його цікавило походження тільки великокнязівської династії. Натомість, укладачів Легендарної частини цікавило також походження шляхетських родів. Крім того, незважаючи на те, що структура пам'яток подібна (тут мається на увазі також і «Слов'яно-молдавський літопис»), Легендарна частина побудована за іншим принципом, більше схожим на той, за яким побудований наратив у латинських хроніках.

¹⁰² Митрополит Спиридон помер на початку XVI ст. у Ферапонтовому монастирі.

¹⁰³ РДАДА. — Ф. 181. — Оп. 1. — Спр. 279 (658).

¹⁰⁴ *Lemeškin Ilja. Sovijaus sakmė ir 1262 metų Chronografas.* — Vilnius, 2009. — P. 95.